

Sobre a posibilidade de elisión vocálica da conxunción *se* na poesía profana galego-portuguesa*

Manuel Ferreiro
Universidade da Coruña

RESUMO. A partir da teoría formulada por Cunha sobre a imposibilidade de sinalefa e/ou crase da conxunción condicional *se* (e tamén *que* e *ca*) na poesía profana galego-portuguesa, neste artigo son estudados aqueles casos en que na compilación trobadoresca de 1996 aparecen supostas crases desa conxunción. A pesar dalgúns problemas ecdóticos levantados pola tradición manuscrita, a revisión de todos os exemplos vai demostrar a validez da teoría de Cunha, porque en todos eles hai elementos que permiten unha solución editorial diferente á tradicional. Deste xeito, partindo dunha interpretación diversa dos manuscritos, verificase que non é necesaria a elisión vocálica de *se* para atinxir a correcta contaxe métrica e un perfecto sentido dos textos analizados.

Palabras clave: conxunción *se*, crase, sinalefa, trobadorismo, galego-portugués.

ABSTRACT. Following Cunha's theory of the impossibility of eliding and/or contracting the conditional conjunction *se* (or *que* and *ca*) in secular Galician-Portuguese troubadour poetry, this article examines the occurrence of *se* in apparently contracted forms in the 1996 edition of the corpus (Brea 1996). Despite a few textual-critical problems arising from the manuscript tradition of the texts, the revision of all instances of the form proves the validity of Cunha's theory, since there are textual elements present in all cases which permit an alternative analysis to the solution traditionally adopted by editors. By approaching the manuscripts from a different perspective, therefore, this study demonstrates that it is not necessary to elide the vowel in *se* in order to achieve the correct number of beats or for the texts to make proper sense.

Keywords: conjunction *se*, contraction, elision, troubadour poetry, Galician-Portuguese.

Data de recepción: 09-11-2012 Data de aceptación: 22-01-2013.

* Este traballo inscribese no proxecto de investigación *Glosario crítico da poesía medieval galego-portuguesa* (FFI2009-08917 e FFI2012-32801), subsidiado polo "Ministerio de Ciencia y Tecnología" e o "Ministerio de Economía y Competitividad", a través da "Subdirección General de Proyectos de Investigación".

DESDE as primeiras edicións da poesía profana galego-portuguesa foi percibida a resistencia á crase que as partículas *que* (pronome relativo e conxunción), *ca* (conxunción con diversas funcións) e *se* (conxunción condicional) presentan nos nosos textos poéticos medievais, ao mesmo tempo que se sinalaba a resistencia que estas conxuncións (xunto coa copulativa *e*) mostran para a sinalefa co vocábulo seguinte.

No que se refire á conxunción condicional, obxecto deste traballo, xa Oskar Nobiling afirmaba en 1907 que, “Ao contrário do pronome *se*, a conjunção *se* parece nunca sofrer elisão. Também aqui as exceções aparentes são bem poucas” (Nobiling 2007 [1907]: 179). Aplicando este principio, o estudoso xermano-brasileiro corrixe criteriosamente as opcións de crase tomadas por Carolina Michaëlis en 1904 na súa edición das seguintes cantigas¹: 85 / 78,12 JSrzSom [A19/B112], v. 3; 415 / 114,6 PaiGmzCha [A256], v. 26; 29 / 47,5 FerRdzCalh [B55], v. 23; 43 / 47,30 FerRdzCalh [B69], v. 9 (Michaëlis 1990 [1904]: 43, 501, 676, 698), sobre as que volveremos máis abaixo; e, do mesmo xeito, propón a solución para a composición 115 / 97,2 MartSrz&PaiSrzTav [B144], vv. 17-18, que posteriormente foi adoptada na edición crítica de Martin Soarez realizada por Bertolucci Pizzorusso e incorporada á compilación trobadoresca de 1996 (Brea 1996: 641) a partir da edición de Vallín².

Máis adiante, Nobiling insiste na mesma idea e aproveita a ocasión para exemplificar con erros tirados da edición que realizou Lang da poesía do rei D. Denis (1894), insistindo en que “A conjunção *se*, porém, encontra-se com freqüência em hiato; de exemplos que indicam o contrário achei apenas quatro” (Nobiling 2007 [1907]: 181). Neste sentido, de novo volve propor correccións para pasaxes en que está implicada a conxunción *se*, con solucións discutíbeis no caso das cantigas 605 / 25,134 Den [B588/V191], v. 8³, e 1554 / 25,42

¹ Para as referencias ás cantigas da poesía profana, utilizamos o sistema de Jean Marie D’Heur, coas correccións incorporadas por J. M. Montero Santalla (2000: 55-101), xunto coa numeración de G. Tavani (1967), seguido do nome abreviado do trobador, tamén establecido por Tavani, e das referencias convencionais dos manuscritos. Os criterios de edición utilizados son os propostos en M. Ferreira / C. P. Martínez Pereiro / L. Tato Fontaíña (2007).

Canto á lectura dos manuscritos, utilizamos as edicións facsimilares dos cancioneiros: *Cancioneiro da Ajuda. Edição Fac-similada do códice existente na Biblioteca da Ajuda*. Lisboa: Edições Távola Redonda, 1994; *Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colocci-Brancuti). Cód. 10991*. Lisboa: Biblioteca Nacional/Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 1982; *Cancioneiro Português da Biblioteca Vaticana (Cod. 4803)*. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos / Instituto de Alta Cultura, 1973.

² A imaxinativa –e errada– lectura de Carolina Michaëlis para os vv. 17-18 (*per[o] faremos-[lo] nos, cuidom’eu / jogar, s(e) ende voss’ajuda ouver*) (Michaëlis 1990 [1904]: 780), continuada por Machado (*per[o] faremos nos d e[ll], cuydu m eu, / jogar, se en de uoss ajuda ouver*; 1949-1964, I: 207) foi corrixida, con leves variantes, por Lapa (1970: 448-449), Bertolucci Pizzorusso (1992 [1963]: 50) e Vallín (1992: 111-113), de onde pasa á vulgata: *per[o] faremos nós d’e[ll] –cuido-m’eu– / jogar, se én de vós ajuda ouver*.

³ Nesta “cantiga de tradición pouco fidedigna”, Nobiling propón a eliminación do pronome *eu* ou, alternativamente, *se ousass’eu* para reducir o verso á medida octosilábica; na realidade, as observacións de Nobiling son erradas, pois os dous versos iniciais de cada estrofa son eneasilábicos (cfr. *Valer-vos-ia, amigo, se / oj’eu ousasse, mais vedes que*, vv. 1-2, na primeira estrofa, e *Valer-vos-ia, par Deus, meu ben / se eu ousasse, mais vedes quen*, vv. 7-8, na segunda estrofa).

Den [B1535], v. 15⁴, mais verdadeiramente criteriosa para a cantiga 571 / 25,8 Den [B554/V157], v. 9 (véxase *infra*).

Para alén das observacións de Nobiling, a partir do estudo da produción literaria de Paio Gomez Charinho e Joan Zorro, o editor e estudoso brasileiro Celso Ferreira da Cunha analizou máis sistematicamente o comportamento métrico das antecitadas conxuncións e estableceu que “Como os monossílabos *e*, *que* e *ca* –tudo faz crer–, a conxunción *se* era inelidíbel na métrica dos trovadores, e, niso, contrastava com o seu equivalente gráfico, o pronome *se*” [...], porque “A forma pronominal era átona, mas a conxuncional debería posuír relativa tonicidade, a suficiente, pelo menos, para garantir-lhe a autonomía antes de palabras iniciadas por vogal e o emprego como vocábulo de apoio frásico” (Cunha 1982: 72)⁵. E nas “Novas observacións...” reitera o mesmo principio, defendendo o

hiatismo sistemático das vogais da conxunción e do pronome *que* e das conxuncións *e*, *ca* e *se* com uma vogal subseqüente. Os trovadores não podiam elidir nem iodizar as vogais desses monossílabos por uma razão de ordem mecânica: a apreciável tonicidade com que eram pronunciadas na fase arcaica do idioma, ou seja, na própria língua que eles falavam (Cunha 1982: 168).

As conclusións expostas por Cunha foron en xeral aceptadas polos diversos editores da poesía trobadoresca profana galego-portuguesa, e, ás veces, confirmadas por estudos parciais, como acontece na revisión dos encontros vocálicos das primeiras cincuenta cantigas do Cancioneiro da Ajuda, levada a cabo por Mariña Arbor:

no que se refire aos encontros vocálicos en que participa o *se* condicional, e contrariamente a canto sucede coa forma pronominal, á que nos referimos con anterioridade, tanto ante vogal tónica como ante vogal átona, o resultado é sempre a dialefa (Arbor Aldea 2008: 24).

Porén, é frecuente achar reservas perante as teorías cunhianas, como mostran, por exemplo, as palabras de Tavani na súa clásica edición das cantigas do xogral Lourenço en nota ao verso *se assy for, gracir-vo-lo_ey!* (1276.22):

⁴ Fronte a *Non na perderá, se ouver bon vogado*, fiel lectura do manuscrito cunha (aparente) sinalefa de *se*, Nobiling propón modificar *ouver* en *á*, facendo notar que “contudo tem de ser observado que no caso se trata de uma cantiga de escárnio em que talvez se possa admitir a referida elisão” (Nobiling 2007 [1907]: 181). Seguramente, a solución métrica máis acaída para evitar a sinalefa da condicional reside na expunción do adxectivo *bon*, que, de todos os xeitos, é mantido na edición de Gonçalves (1991: 47).

⁵ A pesar de que en 1949, no momento da edición crítica de Joan Zorro (*vid. infra*), aínda afirmaba que “Embora se observe na linguagem trobadoresca a tendência de manter o valor silábico da conxunción, não se pode dar ao fato o caráter de regra absoluta, como pretende NOBILING” (1999 [1949]: 250).

Ritengo che in linea di principio si possa ammettere la tendenza, nella lingua dei canzonieri, a conservare intatta (e quindi in iato) la vocale della cong. *se*, tendenza rilevata dal Nobiling e anzi da lui innalzata a regola assoluta, ridimensionata più tardi da C. CUNHA nella sua ed. del canzoniere di Joham Zorro [...] e da lui stesso ricondotta subito dopo a norma fissa nel suo volume *À margem da poética trovadoresca: o regime dos encontros vocálicos interverbais* [...], si può accettare la tesi dei due studiosi che la cong. *se* conservi la vocale in iato, quando però ad essa non si oppongono esigenze diverse di ordine ritmico. Poiché in questo verso di Lourenço il ritmo suggerisce che l'accento interno cada sulla 1ª e questo a sua volta indica che tra *se* e *assy* deve esserci iato, ritengo che la sinalefe necessaria per l'isosillabismo sia da individuare nella sillaba finale (Tavani 1964: 51).

Máis adiante, Tavani reafirmase nas súas dúbidas: “La ‘regola’ peraltro non mi sembra avere il valore assoluto che le vuole attribuire lo studioso brasiliano” (Tavani 1964: 143); e o mesmo se desprende, por exemplo, da recente edición crítica de Lopez de Baian, onde se di que a ausencia de crase na secuencia *se el* é a “solución maioritaria” (Lorenzo Gradín 2008: 153), referíndose ao encontro da condicional co pronome *el*, ou doutras consideracións aínda máis recentes da mesma autora sobre os principios defendidos por Cunha: “Sus conclusiones pueden considerarse prácticamente definitivas para las conjunciones *e* y *se*, mientras que *ca* y *que* exigen alguna puntualización” (Lorenzo Gradín 2009b: 498). Tal opinión semella reflectir a afirmación lapiana a respecto do comportamento métrico da conxunción condicional:

la conjunción *se* era más resistente a la influencia de las vocales siguientes, compartiendo plenamente las conclusiones del distinguido romanista brasileño, que ve en la tardía atonificación del *se* conjuncional el más eficaz apoyo de esa resistencia (Lapa 1954: 86).

É por isto que as xeneralizacións de Celso Cunha sobre a inexistencia de crase e, mesmo, de sinalefa para as partículas en causa precisan de confirmación definitiva, que só poderá proceder do levantamento rigoroso de todos os casos e do estudo métrico-editorial pomenorizado dos problemas, tal como suxería Rodrigues Lapa na recensión da obra cunhiana: “Nosotros, sin embargo, creemos que un problema como el de los encuentros vocálicos ganaría mucho si se le investigara en mayor número de cantigas, cuando no en todas” (Lapa 1954: 82). Efectivamente, só o rexistro exhaustivo de todos os posíbeis casos de sinalefa ou crase de *que*, *ca* e *se* pode subministrar os datos definitivos para xeneralizar a regra establecida por Cunha para un período de 150 anos, en que as mudanzas lingüísticas puideron provocar cambios que xustificasen un diferente comportamento para a métrica nalgúns trobadores.

En calquera caso, nin as observacións e correccións de Nobiling e Cunha nin tampouco outros estudos de conxunto foron incorporados á compilación do corpus da lírica profana galego-portuguesa, coordinada pola profesora Mercedes Brea, que, en 1996, reuniu a produ-

ción trobadoresca profana a partir, basicamente, das edicións críticas dos trobadores, xunto co recurso ás edicións de xénero de Carolina Michaëlis de Vasconcelos (1904), José Joaquim Nunes (1928 e 1932) e Manuel Rodrigues Lapa (1970) para aqueles cancioneiros que aínda non foran editados individualmente na altura. As características da elaboración desta vulgata explican, pois, que, para alén de numerosos contextos de aparente sinalefa, no corpus se detecten algunhas crases da conxunción *se*.

Neste contributo pretendemos, por tanto, revisar exhaustivamente as hipotéticas crases da conxunción *se* en todo o corpus trobadoresco profano a partir da vulgata de 1996, tal como xa fixemos con *que* (Ferreiro 2009) e *ca* (Ferreiro 2012), de modo que, após o estudo dalgúns casos concretos que esixen un tratamento particularizado, se poderá emitir un xuízo ponderado sobre o principio formulado polo estudoso brasileiro.

1. OS ERROS DOS COPISTAS

A revisión dos manuscritos demostra que todos aqueles casos en que a conxunción *se* presenta elisión vocálica revelan, en principio, erros dos amanuenses responsábeis da súa copia. Neste sentido, resulta significativa algunha lección manuscrita dos cancioneiros copiados en Italia: na cantiga 1467 / 66,1 JGai [B1448/V1058], v. 5, o texto dos apógrafos para *se oj'este* é <seoiefte> B e <s°oiefte> V, con evidente corrección do lapso de copia no Cancioneiro da Vaticana.

En primeiro lugar, existen catro casos en que o erro de copia de un dos manuscritos é manifesto pola existencia da lección correcta noutro testemuño da cantiga. No primeiro dos contextos, a lección de A restaura a isometría do v. 15 da cantiga 80 / 78,21 JSrzSom [A14/B107], que en B presenta crase da conxunción (<se eu> A, <seu> B):

ca **se eu** ouuess' o poder
de qual dona quisess' amar
atal senhor fora filhar
onde cuidasse ben aver.

Noutra ocasión, B presenta a lección correcta fronte a V, como acontece na cantiga 367 / 101, 11 MenRdzTen [B399/V9], en cuxo v. 13 se rexistran as leccións <lle efto> B, <sfe sto> V:

E **se esto** non fosse, non sei ren
que [me] podesse de morte guarir,
u a non vejo; ...

Noutros dous contextos, o Cancioneiro da Vaticana ofrece a lección correcta fronte a B, que máis unha vez mostra elisión vocálica na conxunción condicional. É o que acontece no

primeiro verso do refrán da cantiga 507 / 25,110 Den [B509/V92], r1 da estrofa I (<seu> B, <se eu> V), fronte ao refrán das restantes estrofas:

e non mi valha Deus nen al
se eu trobo por m'én pagar,
mais faz-me voss 'amor trobar.

E o mesmo acontece na composición 515 / 25,105 Den [B517/V100], v. 1 (<Seu> B, <Se eu> V):

Se eu podess'ora meu corazón,
 senhor, forçar a poder-vos dizer,
 quanta coita mi fazedes sofrer
 por vós, cuid'eu, assi Deus mi perdon,
que averiades doo de mí.

En segundo lugar, achamos bastantes contextos en que, sen diverxencias na tradición manuscrita, o texto das cantigas presenta unha crase de *se* que se revela como erro de copia pola hipometría versal subsecuente, que deberá ser emendada. Nalgúns casos, trátase de textos que foron transmitidos por un único manuscrito (sobre o texto da cantiga 29, *vid. tamén infra*):

10 / 111,5 OsoAn [B37], v. 26: <ñendal>
 Ca sô[o] tan en seu poder
 que, s[e] end'al fazer quiser,
 non o poderei eu fazer
 se me Deus én poder non der
 contra ela, ...

29 / 47,5 FerRdzCalh [B55], v. 23: <feu>
 que, pois eu esto feito oer,
 aquela ren nunca sera
 que a min grave seja ja,
 por nulha ren, de cometer,
 s[e] eu esto posso fazer,
 mais cuido que non poderei.

Neste grupo incluímos a cantiga 1680, cuxo v. 17 presenta diferente versión en Lapa e mais nas edicións de Giuseppe Tavani (1964: 144) e de Giovanna Marroni (1968: 326). O texto do ilustre editor portugués, seguido neste punto na vulgata de 1996, presenta, ao noso parecer, unha arbitraria reconstrución do v. 17 ao introducir un novo antropónimo que non se corresponde coa lección manuscrita (Lapa 1970: 476; Brea 1996: 739):

1680 / 116,12 PAmigo [V1202], v. 17:

E ben com'el faz do trobar,
 assi riira, se veess'i
Pero Sen con el[e] cantar
 e Pero Bodin outrossi
 e quantos cantadores son;
 por todos diz el ca non
 lhis quer end'avantada dar.

Polo contrario, coidamos, cos editores italianos, que tal verso debe ser lido con maior fidelidade ao manuscrito que o transmitiu (<po seu>):

E ben com'el faz do trobar,
 assi riira se veess'i;
 pero s[e] eu con el cantar
 e Pero Bodin[h]'outrossi
 e quantos cantadores son,
 por todos diz el[e] ca non
 lhis quer end'avantada dar.

Noutras ocasións, en textos que chegaron a nós a partir dos apógrafos italianos, ambos os dous códices presentan unha lección que debe ser emendada por razóns métricas, confirmando a integridade formal da conxunción condicional:

628 / 130,1 PLar [B612/V214], vv. 9 (<seu> B, <seu> V), 11 (<Seu> B, <seu> V):

E s[e] eu vosco na casa sevesse
 e visse vós e a vossa color,
 s[e] eu o mundo en poder tevesse,
 non vos faria de todos senhor
 nen d'outra cousa onde sabor ouvesse.

1173 / 145,6 Roi MrzCa [B1160/V763], r1 (estrofa II)⁶: <seu> BV

*mais, s[e] eu d'ela [esteveess'assi,
 mui maior ben faria Deus a min.]*

1333 / 30,19 EstGuar [B1316/V921], v. 18: <Sel> B, <sel> V

Tan cruamente e tan mal
 diz que foi ferido enton,
 que teedes i cajon,
 s[e] el d'esto non guarece.

⁶ Curiosamente, na primeira aparición do refrán, a secuencia *se eu* presenta a lección <si eu> en B, mentres que na terceira estrofa en V se rexistra <lsay>.

1443 / 88,11 Lour [V1033], v. 19: <sel> V
 Mais dizede por que lho sofrerei
 a Pedr'Amigo, se me mal disser
 de meus mesteres, poi-los ben fezer,
 e demais o trobar de mí ja parti[rei],
 s[e] el sen-conhocer; ...

1604 / 116,20 PAmigo [B1594/V1126], v. 19: <feu> BV
 ca, s[e] eu podesse mercar as[s]i
 con esta dona, que eu por meu mal vi,
 log'eu seeria guarid'e cobrado
 de quant'afan por ela ei levado.

1661 / 120,6 PPon [B1649/V1183], v. 22: <|ssoiel> B, <|fsoiel> V
 Que s[e] oj'el[e] foss'empardêado,
 non se saberia melhor guardar
 de nunca ja con molher albergar.

Trátase, por tanto, dunha omisión de copista nun contexto de contigüidade de dous elementos idénticos (ou moi similar no derradeiro caso).

2. OS ERROS DOS EDITORES

Estabelecida, de principio, a integridade gráfica (e eventual hiatismo) da conxunción condicional *se*, cómpre rever con ollos críticos os casos anómalos que na vulgata editorial de 1996 presentan elisión vocálica directa –ou indirecta, a través da utilización das parénteses– na devandita conxunción condicional.

A revisión do conxunto dos textos tal como foron editados, en xeral a partir das edicións monográficas ou de xénero, descobre algunhas anomalías que a seguir se expoñen.

Nalgunhas cantigas, o texto que nos é presentado establece crases ausentes dos manuscritos, aínda que neste caso tal operación lingüístico-editorial fose feita por motivos métricos (véxase *infra*). Isto é o que sucede nun dos lais, de medida irregular, cuxa edición tenta restaurar a isometría no v. 11: *aja mercee, ca, s'eu demoro* (Michaëlis 1990 [1904]: 635; Brea 1996: 983)⁷:

4 / 157,18 [B4/V^a4], v. 11:
 ...; e pois eu demoro
 en seu amor, por Deus, de mí
 aja mercee, ca, se eu demoro
 en tal coita, perder-m'-ei i.

⁷ A solución métrica máis criteriosa sería a expunción do pronome *eu*, de presenza espuria en moitos textos: 66.18 (B vs. A), 228.7 (A vs. B), 939.14 (BV), 1597.1 (V vs. B) etc.

E algo moi semellante acontece na coñecida bailada de Joan Zorro, cuxa edición crítica da autoría de Celso Ferreira da Cunha modifica gráfica –e metricamente– o primeiro verso do refrán (*s' amig' amar*) para o acomodar á medida quatrisilábica do segundo verso do refrán (Cunha 1999 [1949]: 249; Brea 1996: 571). Posteriormente, o editor brasileiro mudou de parecer (Cunha 1982: 67ss), mais continúa a acreditar na regularidade do refrán –aínda admitindo variación métrica polo carácter popular da composición–, o mesmo que se recolle no *Repertorio métrico* de Tavani (1967: 52), que non contempla que son frecuentes os refráns heterométricos (*vid.* Lorenzo Gradín 2009a: 269-271):

1171 / 83,1 JZor [B1158bis/V761], r1:

Bailemos agora, por Deus, ai velidas,
so aquestas avelaneiras froldas
e quen for velida como nós, velidas,
se amigo amar,
so aquestas avelaneiras froldas
verra bailar.

Bailemos agora, por Deus, ai louvadas,
so aquestas avelaneiras granadas
e quen for loada come nós, loadas,
se amigo amar,
so aquestas avelaneiras granadas
verra bailar.

Tamén se detectan propostas de crase a través do uso da paréntese como medio visual de eliminación vocálica na condicional. O primeiro dos casos localizados parece esixir unha crase ou sinalefa para a correcta medida do v. 9 (Michaëlis 1990 [1904]: 698; Brea 1996: 327):

43 / 47,30 FerRdzCalh [B69], v. 9:

Pesar lhi dix(i), e non me sei
no mundo conselho filhar;
mais **s(e)** ela me non perdõar',
bon calar perdi u falei!

Non obstante, concordamos con Nobiling cando acutamente advirte que “*se m'ela non perd[õ]ar* corresponde melhor ao uso da língua” (Nobiling 2007 [1907]: 179). Efectivamente, a secuencia *el(a) me non...* non se documenta no corpus, fronte a innúmeros rexistros de conx. *se + me*, *el(a) + adv. non*, coa interpolación de dous elementos. En concreto, coa condicional *se*, aparece o mesmo tipo de interpolación en 37.22, 164.4, 245.14, 801.r2, 844.r2, 1148.9, 1156.20, 1212.r2, 1310.5, para alén doutros moitos contextos introducidos por outra conxunción (303.19, 313.15, 420.15, 572.r2, 648.14, 884.7, 944.4, 1000.4).

Se a hipótese enunciada por Nobiling for certa, o texto terá de ser editado así, ficando resolvidos os problemas métrico-semánticos:

mais **se** m'ela non perd[o]ar,
bon calar perdi u falei.

O outro caso de *s(e)* que localizamos no corpus da vulgata é o da cantiga 938 de Pero Eanes Marinho, que levanta un problema de edición no refrán, porque, aparentemente, presenta unha sinalefa da conxunción condicional. Eis a edición de José Joaquim Nunes (1932: 345-346; Brea 1996: II, 763):

938 / 119,1 PEaMar [B935/V523]:

Boa ssenhor, o que me foy miscrar
vosco por certo ssoube-vos mentir
que outra dona punhei de sservir;
de tal razom me vos venho salvar:
[ca] s(e) eu a molher oge quero bem,
se non a vós, quero morrer por em.

E, nobr(e) amiga, poys vos sey amar
de coraçom, devedes rreecer
aquesta salva que venho fazer
e non creades quen quer porfaçar
ca, s(e) eu a molher oge quero ben,
se non a vós, quero morrer por em.

E, meu amor, eu vos venho rogar
que non creades nen hüu dizedor
escontra min, meu lum(e) e meu amor,
dos que me queren mal [e mal] buscar,
ca, s(e) eu a molher oge quero bem,
se non a vós, quero morrer por em.

Nen quis eu dona por senhor tomar
senon vós, que amo e quero amar.

A cuestión reside na presenza da conxunción causal *ca* no inicio do primeiro verso do refrán, xa que en BV tal elemento só se rexistra na segunda e terceira estrofa, estando ausente na primeira. Fronte á opción de a introducir, coidamos máis axeitado a súa desconsideración, como elemento adventicio, xa que a semántica do poema non esixe tal presenza, restaurando, por tanto, a medida decasilábica.

Existe outro conxunto de textos en que é posíbel corrixir as edicións presentes na vulgata dun modo ecdoticamente fundamentado, de modo que se faga patente a integridade da conxunción *se*.

En primeiro lugar, varias cantigas presentan a secuencia <se uerdade>, en que se debe optar, na nosa opinión, por considerar a presenza da forma verbal *é* no final de tal sintagma (*se verdad'é*), como, por outra parte, xa foi repetidamente advertido⁸. Que esa é a solución para o conglomerado semella confirmado pola súa aparición en rima aguda nas cantigas 205.11 (tamén no interior do verso nos vv. 11 e 15) e mais na cantiga 1050.21.

Deste xeito, haberá que rectificar a lección *s'é verdade* que se rexistra no texto de dúas cantigas, a primeira delas editada por Carolina Michaëlis (1990 [1904]: 43; Brea 1996: 516), e a segunda por Giulia Lanciani (1977: 114; Brea 1996: 339), que xustifica a súa opción por motivos rítmicos⁹:

85 / 78,12 JSrzSom [A19/B112], v. 3:

Muitos dizen que perderán
coita d'amor sol per morrer,
e, **se verdad'é**, ben estan.

815 / 50,12 FerVelh [B819/V403], vv. 4, 9:

Vedes, amig[o], o que o j'oi
dizer de vós, assi Deus mi perdon:
que amades ja outra e mí non;
mais, **se verdad'é**, vingar-m'ei assi:
punharei ja de vos non querer ben
e pesar-mi-á én máis que outra ren.

Oi dizer, por me fazer pesar,
amades vós outra, meu traedor;
e, **se verdad'é**, par Nostro Senhor,
darei-vos como me cuid'a vingar:
punharei ja de vos non [querer ben
e pesar-mi-á én máis que outra ren.]

Por outra parte, nalgúns textos a edición mantén a aparente crase da condicional que mostran os manuscritos e resólvese a hipometría versal por medio da reintegración doutros elementos alternativos supostamente ausentes do verso. Sen dúbida, a solución máis económica e máis coherente é a restauración vocálica na conxunción condicional, rectificándonos

⁸ A propia Carolina Michaëlis acolle esa posibilidade en nota á cantiga 85 (1990 [1904]: 43), reafirmada por Nobiling (2007 [1907]: 179) e lembrada, nos últimos tempos, por Arbor Aldea (2008: 24).

⁹ “Tutti gli editori leggono «se verdad'é»: ma l'asse ritmico, prevalentemente portato sulla 4ª sillaba, suggerisce piuttosto una separazione *s'é verdade*” (Lanciani 1977: 118).

o erro dos manuscritos (véxase *supra*), que se explica por un lapso de copia, con omisión de un elemento nunha secuencia de dous idénticos en contigüidade (haplografía).

En primeiro lugar, Carolina Michaëlis (1990 [1904]: 676; Brea 1996: 315), perante a hipometría versal nun texto de Fernan Rodriguez de Calheiros, introduce a partícula intensificadora *per* (*s'eu esto posso [per] fazer*), cando a solución máis evidente parece a restauración vocálica de *se*:

29 FerRdzCalh [B55], v. 23:
 que, pois eu esto feito oer,
 aquela ren nunca sera
 que a min grave seja ja,
 por nulha ren, de cometer,
 s[e] eu esto posso fazer,
 mais cuido que non poderei.

No segundo caso, tanto Lapa (1970: 184-185; Brea 1996: 255) como o autor da edición crítica de Estevan da Guarda, Walter Pagani (1971: 138), manteñen a errada crase de *se* que transmitiron os apógrafos italianos; o editor do cancionero satírico galego-portugués corrixe a hipometría coa forma *el[e]* (“Tanto a forma de CBN como de CV parecen indicar que se deve ler *s'el*; mas, para a contagem silábica, teremos de reforçar o pronome pessoal: *el[e]*”; Lapa 1970: 185); o editor italiano mantén a hipometría, facendo notar que “con il Lapa si potrebbe integrare: *s'el[e]* oppure anche *s[e] el*” (Pagani 1971: 138). Na realidade, tamén se debería restaurar a vogal da conxunción condicional:

1333 / 30, 19 EstGuar [B1316/V921], v. 18:
 Tan cruamente e tan mal
 diz que foi ferido enton,
 que teedes i cajon,
 s[e] el d'esto non guarece.

Noutros casos, existen cantigas en que o editor ou editora establece unha lección que suxire unha interpretación da conxunción condicional *se* en crase co vocábulo seguinte. Referímonos a unha pasaxe de Martin Soarez, de interpretación dubidosa na edición crítica (Bertolucci Pizzorusso 1992: 106; Brea 1996: 656), que parece indicar esta posibilidade de lectura a través da puntuación:

145 / 97,35 MartSrz [A58/B169], v. 14:
 E sse quiserdes, mha senhor,
 min en poder d' Amor leixar,
 matar-m'á el, pois esto for;

aquen vus vir desenparar
 min, que fui vosso pois vus vi,
 terrá que faredes assy
 de pois a quen, **ss' a** vós tornar.

Porén, coidamos que se trata do encontro do pronome *se* coa preposición *a*, cunha construción temporal en futuro de subxuntivo habitual na lingua medieval e moderna, en liña coa clásica edición de D. Carolina (Michaëlis 1990 [1904]: 121; Brea 1996: 656):

e quen vos vir desamparar
 min, que fui vosso pois vos vi,
 terrá que faredes assi
 depois a quen **s'a** vós tornar.

Noutros contextos, a consideración da crase de *se* resulta evidente a través do texto establecido nas correspondentes edicións; con todo, como nos casos anteriores, semella perfectamente lexítimo, mesmo recomendábel, unha lectura alternativa en que a conxunción manteña a súa integridade formal.

A seguinte pasaxe de Paio Gomez Charinho foi debatida en diversas ocasións con propostas variadas. Eis a edición da vulgata (Brea 1996: 713), tirada do texto crítico de H. Monteagudo, que prolonga, neste caso, o texto de Cotarelo Valledor (1984: 368), que, por súa vez, continuaba a lección establecida na edición do *Cancioneiro da Ajuda* (Michaëlis 1990 [1904]: 501):

415 / 114,6 PaiGmzCha [A256], v. 25:
 E da mansedume vos quero dizer
 do mar: non á cont', e nunca será
 bravo nen sannudo, se llo fazer
 outro non fezer, e sofrervos' á
 tódalas cousas, mais **s' é** en desdén
 ou per ventura algún louco ten
 con gran tormenta o fará morrer.

Celso Ferreira da Cunha (1982: 66-67), en liña con Nobiling (2007 [1907]: 179), rexeita a crase de *se* (“errónea”) optando pola lectura *é'n*, quere dicir, a crase da forma verbal *é* coa prep. *en*:

... mais se **é'n** desdén
 ou per ventura algun louco ten,
 con gran tormenta o fará morrer.

No entanto, sendo posíbel a proposta de Cunha, resulta obvio o problema semántico levantado por tal escolla, cuestión resolvida a través da “luminosa corrección” de Nobiling, como a cualifica Lapa (1954: 86): por medio dunha mudanza *ou* > *o*, isto é, convertendo a aparente conxunción *ou* no necesario pronome persoal *o*, fica un texto sen crase de *se* e perfecta adecuación sintáctico-semántica. Certamente, a proposta de Nobiling é coherente se temos presentes os numerosos erros <ou>/<o> que se detectan ao longo dos cancioneros: prove <prouue> B (204.13), por <pour> V (927.17), trobar <troubar> V (1434.22), cobrades <coubrades> B (1478.6), osa <ousa> V (1489.48), fodeu <foudeu> B (1534.5), doze <douze> B (1554.21), sacodiu <sacoudiu> B (1577.9) etc.:

Da mansedume vos quero dizer
do mar: non á cont', e nunca sera
bravo nen sanhudo, se lho fazer
outro non fezer; e sofrer-vos-á
toda-las cousas; mais, se en desden
o per ventura algun louco ten,
con gran tormenta o fara morrer.

A última pasaxe en que localizamos outra crase afecta a un texto de Don Denis, que mostra pertinazmente na vulgata a crase establecida por Lang na súa edición de 1894 (Lang 1972: 67; Brea 1996: 179):

571 / 25,8 Den [B554/V157], v. 9:

Porque tarda tan muito lá,
e nunca me tornou veer,
amiga, s' i veja prazer,
mais de mil vezes cuidei ja
que algur morreu con pesar,
pois non tornou migo falar.

De novo resulta evidente que estamos perante unha errada interpretación do adverbio modal *si*, integrado na expresión desiderativa *si veja prazer*, frecuente no corpus coas tres formas deste adverbio: *assi* (79.16, 384.16, 419.4), *si* (778.8, 1060.1, 1198.3) e *se* (440.9).

3. CONCLUSIÓNS

A revisión do corpus completo das cantigas profanas mostra que en todos os aparentes casos de crase da conxunción *se* é posíbel, mesmo sintáctica e semanticamente desexábel, unha alternativa editorial que manteña a integridade formal da conxunción, tal e como Celso Ferreira da Cunha prescribiu no seu clásico estudo.

Mais fica unha pasaxe que se resiste ao principio enunciado polo erudito brasileiro. Eis o texto lapiano (Lapa 1970: 240; Brea 1996: 344) e a súa interpretación da lección <E utal logar esta peñna calli> para o v. 24:

460 / 54,1&18,44 GarPrz&AfX [B465], v. 24:

– Garcia Perez, non sabedes dar
bon conselho, per quanto vos oi,
pois que me vós conselhades deitar
en tal logar esta pena; ca, **s' i**
o fezesse, faria mui[to] mal;
e muito tenh' ora que mui mais val
en dá-la eu a un coteif' aqui.

Certamente, a possibilidade de ler '*ssi* ('*ssi o fezesse!*) tampouco parece satisfactoria, e interpretar *s' i* como a habitual crase do pronome *se* co adverbio *i* non é aceptábel do punto de vista sintáctico e semántico. No entanto, os problemas de transmisión manuscrita deste texto, os erros do copista en diversas pasaxes ou a evidente hipometría do v. 25 revelan que estamos perante unha cantiga deficientemente transmitida que precisa un estudo máis pormenorizado. Porén, existe unha outra possibilidade de lectura a partir da consideración da existencia da forma *si* como variante da conxunción condicional *se*: a existencia desta forma (lembramos que, en orixe, a vogal /i/ debería ser o resultado do lat. *si*) nos textos medievais do século XIII está ben atestada (Maia 1986: 881-882)¹⁰ e nos apógrafos italianos aparece tamén como variante concorrente de *se*, tanto en B (*vid.* 1173.5 [B 1160 / V 763] <si> B, <se> V)¹¹ como en V (1216.6 [B 1200 / V 805] <se chorar nō> B, <si chorar non> V). Por outra parte, a aparición en rima de partículas átonas ou semitónicas prodúcese precisamente coa condicional *se* (605.1-2 *se – que*) e mais tamén con *que* (862.13-16 *que – dê*). E se á eventual presenza desa forma condicional lle acrecentarmos o adv. *i* no v. 25 para compensar a ausencia dunha sílaba métrica, o texto fica correcto dende todos os puntos de vista:

– Garcia Perez, non sabedes dar
bon conselho, per quanto vos oi,
pois que me vós conselhades deitar
en tal logar esta pena, ca, **si**
[i] o fezesse, faria mui mal,
e muito tenh' ora que mui máis val
en da-la eu a un coteif' aqui.

¹⁰ Poden verse numerosos exemplos na prosa medieval no TMILG (s.v. *si*, *sy*).

¹¹ E esa forma condicional *si* é a que fixa o autor da edición crítica de Roi Martinz do Casal: *Mays, si eu d' ela esteves[s]' assy, / muy mayor ben faria Deus a min* (Macchi 1966: 20).

E sempre existe, como é lóxico, a posibilidade de considerar a ruptura da “norma”. É máis, a revisión global do corpus profano mostra contextos en que, aparentemente, semella imprescindíbel a consideración dunha sinalefa, o cal contradiría a práctica trobadoresca tal como foi sistematizada por Celso Ferreira da Cunha. Mais o estudo das sinalefas de *que*, *ca* e *se* na poesía profana (e o seu confronto coas *Cantigas de Santa Maria*) esixe un outro levantamento exhaustivo que será obxecto doutra pesquisa. En calquera caso, a revisión sistemática do conxunto textual trobadoresco revélase como o único instrumento eficaz para comprobar a validez das propostas interpretativas e tirar conclusión firmes sobre a cuestión.

BIBLIOGRAFÍA

- ARBOR ALDEA, M. (2008): “Metro, lírica profana galego-portuguesa e práctica ecdótica: Consideracións á luz do *Cancioneiro da Ajuda*”, in M. Ferreiro / C. P. Martínez Pereiro / L. Tato Fontañá (eds.): *A edición da Poesía Trobadoresca en Galiza*. A Coruña: Baía, pp. 9-38.
- BERTOLUCCI PIZZORUSSO, V. (1992 [1963]): *As poesías de Martin Soares*. Vigo: Galaxia.
- BREA, M. (coord.) (1996): *Lírica Profana Galego-Portuguesa*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2 vols.
- CANCIONEIRO DA AJUDA. Edição Fac-similada do códice existente na Biblioteca da Ajuda*. Lisboa: Edições Távola Redonda, 1994.
- CANCIONEIRO DA BIBLIOTECA NACIONAL (Colocci-Brancuti). Cód. 10991*. Lisboa: Biblioteca Nacional/Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 1982.
- CANCIONEIRO PORTUGUÊS DA BIBLIOTECA VATICANA (Cod. 4803)*. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos / Instituto de Alta Cultura, 1973.
- COTARELO VALLEDOR, A. (1984 [1954]): *Cancioneiro de Paio Gómez Chariño (edición fac-símil)*. Prólogo e apéndices de Enrique Monteagudo Romero. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- CUNHA, C. FERREIRA DA (1982): *Estudos de Versificação Portuguesa (Séculos XIII a XVI)*. Paris: Fundação Calouste Gulbenkian / Centro Cultural Português.
- CUNHA, C. FERREIRA DA (1999 [1945, 1949, 1956]): *Cancioneiros dos Trovadores do Mar*. Edição preparada por E. Gonçalves. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- FERREIRO, M. (2009): “Sobre a suposta crase de *que* no trobadorismo profano galego-português”, in R. Pontes / E. Dias Martins (orgs.): *Anais VII EITEM – Encontro Internacional de Estudos Medievais. Idade Média: permanência, atualização, residualidade*. Fortaleza / Rio de Janeiro: Associação Brasileira de Estudos Medievais / Universidade Federal do Ceará, pp. 487-495.
- FERREIRO, M. (2012): “Sobre a partícula *ca* no corpus da lírica profana galego-portuguesa: integridade formal vs. elisión”, in P. Petrov / P. Quintino de Sousa / R. López-Iglésias Samartim / E. J. Torres Feijó (eds.): *Avanços em Ciências da Linguagem*. Santiago de Compostela / Faro: AIL / Através Editora, pp. 391-410.

- FERREIRO, M. / Martínez Pereiro, C. P. / Tato Fontaiña, L. (2007): *Normas de edición para a poesía trobadoresca galego-portuguesa / Guidelines for the Edition of Medieval Galician-Portuguese Troubadour Poetry*. A Coruña: Universidade da Coruña.
- GONÇALVES, E. (1991): *Poesia de Rei: Três Notas Dionisinas*. Lisboa: Edições Cosmos.
- LANCIANI, G. (1977): *Il canzoniere di Fernan Velho*. L'Aquila: Japadre Editore.
- LANG, H. R. (1977 [1894]): *Das Liederbuch des Königs Denis von Portugal*. Hildesheim-New York: Georg Olms Verlag.
- LAPA, M. RODRIGUES (1954): “[Recensión de] Celso Ferreira da Cunha, *À margem da poética trovadoresca*, Rio de Janeiro, 1950: 91 pp.”, *Nueva Revista de Filología Hispánica* VIII, pp. 81-86.
- LAPA, M. RODRIGUES (1970): *Cantigas d'Escarnho e de Mal Dizer dos Cancioneiros Medievais Galego-Portugueses*. Vigo: Galaxia.
- LORENZO GRADÍN, P. (ed.) (2008): Don Afonso Lopez de Baian: *Cantigas*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- LORENZO GRADÍN, P. (2009a): “Hiato e sinalefa na lírica profana galego-portuguesa”, in E. Corral Díaz / L. Fontoira Surís / E. Moscoso Mato (eds.): *A mi dizen quantos amigos ey. Homenaxe ao profesor Xosé Luís Couceiro*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, pp. 265-272.
- LORENZO GRADÍN, P. (2009b): “Sobre el cómputo métrico en la lírica gallego-portuguesa”, in F. Brugnolo / F. Gambino (eds.): *La lirica romanza del Medioevo. Storia, tradizioni, interpretazioni. Atti del VI convegno triennale della Società Italiana di Filologia Romanza*. Padova: Unipress, vol. II, pp. 493-508.
- MACCHI, G. (1966): “Le poesie di Roy Martinz do Casal”, *Cultura Neolatina* XXVI, pp. 129-157.
- MACHADO, E. PAXECO / Machado, J. P. (1949-1964): *Cancioneiro da Biblioteca Nacional, antigo Colocci-Brancuti*. Lisboa: Edição da Revista de Portugal, 8 vols.
- MAIA, C. MAIA (1986): *História do Galego-Português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- MARRONI, G. (1968): “Le poesie di Pedr' Amigo de Sevilha”, *Annali dell'Istituto Universitario Orientale* X, pp. 189-340.
- MICHAÉLIS DE VASCONCELOS, C. (1990 [1904]): *Cancioneiro da Ajuda*. Reimpressão da ed. de Halle (1904). Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 2 vols.
- MONTERO SANTALLA, J. M. (2000): *As Rimas da Poesia Trovadoresca Galego-Portuguesa: Catálogo e Análise* (Tese de Doutoramento [iné dita]). Universidade da Coruña, 3 vols.
- NOBILING, O. (2007 [1907]): *As cantigas de D. Joan Garcia de Guilhade e estudos dispersos*. Rio de Janeiro: EdUFF.
- NUNES, J. J. (1973 [1928]): *Cantigas de Amigo dos Trovadores Galego-Portugueses*. Lisboa: Centro do Livro Brasileiro, 3 vols.

- NUNES, J. J. (1972 [1932]): *Cantigas de Amor dos Trovadores Galego-Portugueses*. Lisboa: Centro do Livro Brasileiro.
- PAGANI, W. (1971): “Il Canzonere di Estevan da Guarda”, *Studi Mediolatini e Volgari* XIX, pp. 53-179.
- TAVANI, G. (ed.) (1964): *Lourenço: Poesie e tenzoni*. Modena: Società Tipografica Editrice Modenese.
- TAVANI, G. (1967): *Repertorio metrico della lirica galego-portoghese*. Roma: Edizioni dell’Ateneo.
- VALLÍN, G. (1995): *Las cantigas de Pay Soarez de Taveirós*. Estudio histórico y edición de ... Barcelona: Universidade Autónoma.
- TMILG = Varela Barreiro, X. (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega <<http://ilg.usc.es/tmilg>>.